

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN:

**SZEPSI CSOMBOR MÁRTON (1595–1623 KÖRÜL),
AZ ELSŐ MAGYAR ÚTLEÍRÁS SZERZŐJE LENGYELORSZÁGBAN¹
(1616–1618)**

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

1620-ban jelent meg először útleírás magyar nyelven: Szepsi Csombor Márton ekkor adta ki 'Europica varietas' címmel 1616 májusától 1618 augusztusáig tartó nyugat-európai vándorútjának leírását. Munkája részletesen beszámol a Dániában, Hollandiában, Angliában, Francia-, Német- és Csehországban „látott, hallott különb-különbféle dolgok”-ról, s mindenekelőtt lengyelországi élményeit örökíti meg hosszan és aprólékosan, mert azontúl, hogy Lipnica Murowana-tól Gdańskig átgyalogolta a lengyel földet, majdnem két évig folytatta tanulmányait a gdański gimnáziumban. Érthető tehát, hogy könyve már rég, s most is nemzetközi érdeklődés tárgya, hogy angol fordítása mellett épp a lengyel tudományos közvélemény ismerheti az eddigi legavatottabb külföldi tolmácsolásban. Az 1961-es lengyel fordítás megjelentetésének célja elsősorban a teljes lengyel vonatkozású szöveg közvetítése volt, a népszerű kiadvány jegyzetanyaga sem tudományos igénnyel készült, így nem pótolhatja Szepsi Csombor lengyelországi tartózkodásának, útleírása Lengyelországról szóló fejezetének kritikai értékelését. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet. Előbb azonban – ha vázlatosan is – meg kell rajzolnunk szerzőnk pályaképét, hogy az elemzendő fejezetet az életmű, Szepsi Csombor munkásságát pedig a magyar irodalomtörténet egészének összefüggéseibe illesztve szemlélhessük. E feladat elvégzésére elsősorban a magyar kutatás hivatott, az alább jelzett, még megoldatlan – jobbára csak helyszíni levéltári és könyvtári kutatással megoldható – kérdések tisztázása viszont már közös tennivaló, az útleírás lengyel fordítása segítségével ellenőrizhető eredményeinek továbbmunkálása, értékelése és korrekciója pedig egyenesen a lengyel tudományosság feladata. Dolgozatunk tehát korántsem lezárás, ellenkezőleg: kiindulópont kíván lenni a további közös munka, az író művének és forrásainak minél alaposabb megismerése érdekében.

*

Szepsi Csombor Márton (1595–1622) írói munkássága a XVII. század első harmadára tehető magyar későreneszánsz periódusán belül bontakozott ki. A reneszánsz e hanyatló szakaszának legfontosabb általános jellemvonásaira rámutatott már irodalomtörténet-írásunk, meghatározva főúri-nemesi, illetve polgári irányzatainak osztálybázisát, újsztoicista

¹ Forrás: Kovács Sándor Iván: Szepsi Csombor Márton, az első magyar útleírás szerzője Lengyelországban (1616–1618). In: Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből. (Szerk.: Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László). Bp., 1969. pp. 175–210.

erkölcsfilozófiára épülő eszmei-filozófiai alapvetését, barokk felé mutató manierista stílusát. A magyar későreneszánsz nemesi ágának legjelentősebb sztoikus-manierista életműve a tehetséges Balassi-tanítvány Rimay Jánosé, s e nemesi ággal párhuzamosan fejlődik a sztoikus szellemmel, manierista ízléssel hasonlóképpen átítatott későhumanista protestáns polgári irodalom. Az irányzat vezéregyénisége és legsokoldalúbb reprezentánsa Szenci Molnár Albert (1574–1634). Költő és tudós – első teljes zsoltárfordításunk szerzője, de nyelvtant és szótárt is szerkeszt, teológiai műveket ültet át magyarra –, irodalmi munkásságából élő nagy műveltségű vándorhumanista, aki az elmaradott hazai viszonyok felemelését célzó polgári irodalmi-művelődési programját csak külföldön valósíthatja meg. Mindenekelőtt a protestáns Németország szellemi életéhez kapcsolódik sok szállal: Európa akkor legnevesebb tudósait mondhatja vitapartnerének vagy barátjának a heidelbergi Martin Opitztól a Prágában személyesen megismert Kepleren át a gdański Keckermannig. A szerényebb tehetségű Szepsi Csombor törekvései szorosan kapcsolódnak Szenci Molnár európai távlatokban fogant koncepciójához, helyét közvetlenül nagy példaképe mögött jelöli ki az irodalomtörténet.

A polgári származású Csombor Márton szülőhelye a Kassához közeli Szepsi mezőváros. Elemi ismereteit – köztük a német nyelvet – hazai iskolákban sajátítja el, gdański tanulása előtt rövid ideig skólamester, nyugat-európai utazásából megtérve pedig 1619 elejétől iskolaigazgató Kassán. Kassa ekkor Északkelet-Magyarország legjelentősebb városa. 1619-ben meghódolt a cseh protestáns rendekkel szövetséges Bethlen Gábor erdélyi fejedelem előtt, aki ez évben indította meg első függetlenségi háborúját a Habsburgok ellen. A város és gazdag polgárai mindvégig hűséges támaszai maradtak Bethlen haladó politikájának, s az 1620-ban megjelenő útleírás egyes utalásai világosan mutatják, hogy Szepsi Csombor is egyértelműen Bethlen Gábor híve, a Habsburg-ellenes függetlenségi harc propagandistája. A polgári haladás és nemzeti függetlenség összefonódó programjának tendenciáit tükröző, témájában teljesen újszerű alkotást mégsem fogadta egyöntetű megértés. Ellene támadt a maradi protestáns ortodoxia egyik képviselője, s a kassai polgárok tanácsa sem volt megértőbb: többször megintik, majd 1620 elején el is bocsátják hivatalából. Az indoklás – hogy ti. „csak az sétálásban és hivalkodásban megyen el” – összeecseng az ortodoxia reakciójával. Nyilvánvaló tehát, többről van szó: az elmaradott, szűk látókörű provincializmus és a nyugat-európai példákban gyökerező világias, polgári szemléletmód tragikus, nemcsak Szepsi Csombor, de majd Szenci Molnár, s később Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós életútjára is jellemző összeütközéséről. A nemzeti nyelvű enciklopédiát szerkesztő Apáczai a carthesianus filozófia bizonyosságainak jegyében dacolhatott ellenfeleivel, a világhíres nyomdászmeister Tótfalusi elvehetetlen mesterségébe vethette bizodalját, a század elején azonban csak az állhatatos belenyugvársra, resignált bölcselkedésre, hitbéli buzgóságra serkentő újsztoikus tanítás kínált békességet. Ahogy hozzá menekült a hadakozásokba, politikai küzdelmekbe belefáradt Rimay, ahogy hazatérése után sztoikus közönségigényt kellett kielégítenie Szenci Molnár Albertnak „az legfőbb jóról” fordított munkájával, úgy keresett bölcsességében megnyugvást Szepsi Csombor is. Kassáról távoznia kell, kényszerűen papi palástot ölt, s egy főúri családnál lesz nevelő.

Tanítványának lelki épülésére állította össze sokkal inkább különféle világi példatárakból, mint a bibliából 'Udvari Schola' (1623) c. sztoikus erkölcstanító könyvecskéjét. A szemléletmód és célkitűzés változásával törvényszerűen vált az író stílusa, a kompozíció is. Az Europica varietast a széles tömegekhez, mindenekelőtt a városi polgársághoz szóló tiszta, áttekinthető, világos nyelv, a kompozíció elemeinek – azonos értékű és súlyú fejezeteknek – egymás mellé rendelése jellemzi. A nemesi-udvari közönség igényeit, ízlését szem előtt tartó Udvari Schola stílusa ezzel szemben nemegyszer modoros manierizmusba fordul, a fejezetről-fejezetre sorjázó erkölcsi tanításokat a hatásos utószó uralja, mintegy maga alá rendelve a többi. „Utáld meg az halált, tartsd semminek” – hirdeti itt a mennyei boldogságot a nagyvilág

nevezetességeire egykor oly nyitott szemmel rácsodálkozó író. S a pálya nem is alakulhat már tovább: Szepsi Csombor Márton huszonhét éves korában tanítványával együtt pestis áldozata lesz.

Csombor Mártonnak kétségtelenül értékesebb, időállóbb munkája az *Europica Varietas*. A mű belső világát, igazi mondanivalóját kutatva mindenekelőtt azt a vezérmotívumot kell fellelnünk, ami a későhumanista protestáns polgári irodalom más progresszív képviselőinél is a centrumba kerül. Klaniczay Tibor idézett tanulmánya a főúr Balassi érett reneszánsz líráját a nagy költő egyik legkifejezőbb képével jellemzi: a szép sík mező poétája ő; míg viszont a sztoikus Ríma már nem tud más hasonlatot találni a világra, mint a kert. A polgári fejlődés élettere a város, s épp ez lesz az a kifejező motívum, amivel leginkább körülírható későhumanista protestáns polgári irodalmunk arculata. Idézhetnénk pl. Szenci Molnár Alberttől Altdorf, Hanau, Herborn vagy Marburg leírását is, de emeljük ki csak a Strasbourgról és Nürnbergről mondottakat. S ezt tovább gyarapíthatnánk pl. a polgár szó és környezete vizsgálatával. A városleírásokból maga az „*Europica varietas*” tárul fel tehát már a nagy példakép dictionariumában, amely szótár egyben gazdagon példázza, hogy a városi-polgári életforma nélkülözhetetlen közeg lett szerzője, s tágabban egész későhumanista polgári irodalmunk számára.

Szepsi Csombor útinaplója majd szinte Szenci Molnár szótárának címszavait írja körül tudós alapossággal és bőven áradó egyéni élményeinek novellisztikus elbeszélésével. Sőt, a dictionarium és az útleírás között olykor filológiai párhuzamok is fellelhetők. Legnagyobb, meghatározó élménye neki is a város, a kapitalizálódó, a polgári fejlődés élvonalában haladó Nyugat-Európa városias kultúrája. A képromboló reformáció nemrég még bálványozásnak minősített minden faragott, festett ábrázolást, a formai elemekre oly fogékony későreneszánsz világképéből azonban már a prédikátor-írók esetén sem hiányzik a művészet szépségeire való rácsodálkozás. Szenci Molnárnak arcképei maradtak fenn, szótárából is kicsap itt-ott a szép érzékeltetésének igénye, Háportoni Forró Pál – épp Szepsi Csombor Márton munkásságával egyidőben – Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának építészeti szépségeit írja le részletezőn stb. Utazónk meg különösen fogékony az efféle látnivalókra. Az „*Europica varietas*” hallatlan bőséggel kínál – és Csombor Márton sokszor valóban lényeges dolgokat választ. A lengyel művészettörténetet pl. különösen érdekelheti, hogy még jóval végleges kiöntése (1620) és felállítása (1633) előtti formájában figyelte meg és írta le a fegyvertárban közszemlére tett gdański Neptun-kutat. Erasmus rotterdami szobra, a londoni Szent Pál-templom és királyi palota, Canterbury, Rouen, Párizs és Strasbourg katedrálisai, a heidelbergi, prágai és krakkói királyi vár, Baranów vagy Koppenhága „olasz formára csináltatott” kastélyai hasonlóképpen felkeltették érdeklődését, s ő látható élvezettel birkózik is szépségük ábrázolásával.

Történettudományunk régebben felfigyelt már rá, hogy Szepsi Csombor európai utazása kritikus időben zajlik: a holland és angol forradalom között, a harmincéves háborút közvetlenül megelőző időszakban, amikor határozott lendületet vesz a kapitalizmus fejlődése. Az útleírás történeti jelentőségét az egyik legkiválóbb Szepsi Csombor-tanulmány szerzője, Wittman Tibor elsősorban e kor viszonyainak hű tükrözésében látja: „Az *Europica varietas* az egyik legszintetikusabb tapasztalati összefoglalás a születő modern Európa fejlődésének jellegzetes tényeiről... a kontinens mindkét felének jelenségeit figyeli meg egy adott időpontban, és nagy érdeme, hogy sikerült érzékeltetnie a nyugati és keleti fejlődés eltérő vonásait, ugyanakkor közös jegyeit is.” Szepsi Csombor mindenekelőtt a hirtelen előretörő kereskedelem s az Atlanti-óceán felé eltolódott világpiac jellegzetességeinek megfigyeléseivel tájékoztat a kapitalista fejlődés óriási iramáról. Gdańsk hatalmas tengeri kereskedelmének, kivételes áruforgalmi szerepének érzékeltetése mellett elsősorban a hollandiai viszonyokról számol be egyértelmű lelkesedéssel.

A polgári haladás hatalmas lépteit megtevő Nyugat-Európa képe természetesen elsősorban Magyarországnak szól. Direkt módon ugyan Szepsi Csombor nem buzdít okulásra és a példa

követésére, implicite azonban feltétlenül ezt teszi. Hollandia leírását pl. a legvagyonosabb kassai magyar kereskedőnek, Almási Istvánnak ajánlja, s Európa városaiban széttekintve minduntalan összehasonlításokra kényszerül. Az összevetésekkel nemcsak a hatalmas arányok érzékeltetése a célja, hanem a különbségek megvonása is. Londonban csak a könyvtárak akkora helyet foglalnak el, mint egy kisebb felvidéki magyar város, Szepsi sem nagyobb, mint az a terület, amit Gdańskban a raktárak töltenek be, a holland felfedezők peregrinációjáról is beszámolhatna, de nálunk szűkös és drága a könyvnyomtatás, Gdańskban – ahol a szorgalmas iparosok még vasárnap is dolgoznak! – csak a szalmával fedett külvárosi házak emlékeztetnek szegény hazájára, maga Kassa is csupán kétszer akkora, mint a párizsi királyi udvar – és így tovább. Az *Europica* varietas tehát félreérthetetlenül a polgári kultúra és kapitalista gazdasági berendezkedés távlatai jegyében kívánja tágítani a szűk magyar horizontot. Ebben kell látnunk mondanivalója legnagyobb értékét.

A stílus és a kompozíció kapcsán röviden utaltunk már Szepsi Csombor szépírói erényeire. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy könyve ténylegesen szépirodalmi alkotás, s ez mindenekelőtt az egyéni élmények művészi ábrázolásában jut kifejezésre. A látnivalók sokaságát gondosan megkonstruált szerkezet fogja össze, bőven találkozunk kerek – többnyire anekdotikus lezárású – novellisztikus elbeszélésekkel, párbeszédek, egyénített alakok, tájleírások, finom érzelmi reflexiók népesítik be a könyvet. Csombor Márton kitűnő elbeszélő, előadásmódja máig megőrizte szórakoztató frissességét, s mert könyvének tárgya merőben világi, ez nemcsak a kortárs, jobbra egyházi irodalomban biztosít számára különleges helyet, hanem a régi magyar próza uralkodó műfaja, az emlékirat produktumai között is. A reneszánsz szubjektivitás elemeivel teli emlékirat, a XVII. századi lengyel irodalomban is oly gazdagon kibontakozó önéletrajzi memoár – régi íróink elnevezésével: önéletleírás – virágzását megelőzi egy – majd vele egyébként párhuzamosan is fejlődő – műfaj, a napló divatozása. A napló a memoár felé mutat – mint előlegezi a dialógus a drámát –, de alapvetően különbözik is attól. Míg a naplóíró a vele történt, átélt eseményeknek csupán önmaga számára való, krónikásan hű összefoglalását nyújtja, s így „az irodalmi kifejezés előfokát” képviselő diáriumot megfosztja attól a lehetőségtől, hogy az irodalmi fejlődés műközség-író relációjában megvalósuló tényezője lehessen, addig a memoár szerzője, aki rendszerint évek távolából szemléli az eseményeket, művészi kompozícióba rendezi mondanivalóját, önmaga szerepét a történelem átcsoportosításával, vagy akár meghamisításával emelve ki. Célja tehát elsősorban a barokkra oly jellemző elhitetés, a kortársi közvélemény vagy az utókor előtti öniség.

Mindez azt mutatja, hogy az emlékirat közönségre, nyilvánosságra számít, s ezzel a műfaj számára eleve adott az élő irodalmi folyamatba való organikus beleépülés. Szepsi Csombor munkája épp az átmenetet: a napló önéletírássá alakulását képviseli, s olyan tisztán, hogy ez filológiai érvekkel is bizonyítható. Az irodalmunkban már sokak által régebben is művelt napló vele lép ki először a kéziratosságból, hiszen művét – amely természetesen nemcsak diárium, hanem tudós földrajzkiadvány is – széles körű közönségnek szánva kinyomtatja. Azért beszélünk mégis naplóról, mert az útleírás magva kétségtelenül egy útközben vezetett nyers diárium, amely ugyan nem maradt fenn, de szövegrétege kikövetkeztethető: a személyes élmények krónikás-naplózó, jobbra dátumokkal határolt leírása őrzi eredeti anyagát. Ez a nyers diárium bővült mindjárt az utazás befejezését követő egy évben későbbi, tudatos fogalmazású részekkel. E második szövegréteget képviseli pl. a bevezető rövid életrajzi áttekintése, egy-egy, a naplóból kibontott hosszabb novellisztikus elbeszélés, ide tartoznak a Magyarországra való utalások, ajánlások, az élményeket értékelő-summázó részek stb. A tudatos formálás – ha még oly gyorsan követi is a vándorút befejezését – sok helyet a memoár törvényszerűségei szerint rendez át, állítja be az eseményeket.

A hollandiai Hágában, a dániai Lundban, pl. biztosan nem járt Csombor Márton, de – utazását gazdagítandó – beleilleszti e városok leírását élményeinek felsorolásába. Nem járt a

Párizshoz közeli Poissy-ban sem, holott állítólagos ottani tartózkodása kapcsán beszéli el a városkában lezajlott híres hitvitát. És nem lehetett „jóakaró kedves ura” az 1614-ben Gdańskból brzezi rektorságra távozó Melchior Laubanus (1567–1633) sem, mert utazónk csak 1616-ban indult lengyel földre, Brzegben pedig semmiképpen nem járt. S egyáltalán nem valószínű, hogy Prágában fogadták őt az egyetem általa elősorolt híres professzorai, rájuk vonatkozó ismereteit inkább egy 1618-as prágai kiadványból merítette. A többel is szaporítható, tudatos vagy akár öntudatlan átalakítások kétségtelenül az emlékiratszerű formálás ismérvei, s elkövetésük indítóoka a szerző hírnevének öregbítése, de még semmiképpen nem a néhány évtizeddel később kibontakozó barokk memoárra jellemzőek. Ott az emlékező a lélek mélységeit visszatekintőn kutató szuggesztív önvizsgálatról vezetve az elemi erővel feltörő, elszabadított szenvedélyek kavargásában formálja önnön képére a múltat, itt – különösebb önelemző hajlam, ezt tápláló filozófiai műveltség, emberi, nemzeti sorsok megroppanását értelmezni kényszerítő élmények s időbeli távolság híján – sokkal inkább a mű tudós jellegéből fakad a valamiképp átformált események sorozata.

Az *Europica varietas* ugyanis minden szépirodalmi jellegzetessége ellenére a szerző szándékai, célkitűzése szerint elsősorban tudós munka, a műalkotás tudós jellegét olyannyira hangsúlyozó későreneszánsz korhoz kötött tipikus terméke. Az útleírás szépirodalmi jellegzetességeiről azt kell mondanunk, hogy csak spontánul realizálódnak.

A tudós szándék, s a források adataiból összeálló harmadik szövegréteg kapcsán röviden ki kell még térnünk az *Europica varietas* bonyolult forrásproblémáira. Az egyes országokra vonatkozó generalis descriptiók adatait kivétel nélkül történeti-földrajzi művekből merítette Szepsi Csombor. Prussia leírásakor pl. „Munsterus descriptio”-jára hivatkozik, s megállapítható, hogy Sebastian Münster (1489–1555) *’Cosmographia universalis’* c. először németül (1544), majd latinul többször is megjelent középkorias kozmográfiáját valóban sok helyen használta. A lengyelországi Włocławek – és Rouen – leírásakor Gerhard Mercatort (1512–1594), a reneszánsz földrajztudomány betetőzőjét emlegeti: „Vide plura apud Gerardum Mercatorem in Atlante minori.” Mercator tollából először 1595-ben jelent meg az első atlasznak nevezett térképgyűjtemény (*Atlas sive meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*), aminek első, főleg csak térképeket tartalmazó kiadását később bőséges földrajzi-történeti kommentárral ellátott edíciók követték, s a szövegek rövidebb összefoglalására is sor került *’Atlas minor’* címmel. A jelzett helyen az *’Atlas minor’* – általunk használt, Peter Offenbachtól németre fordított 1609-es kiadása a 468. lapon – csak ennyit közöl: „Vladislavia ist eine grosse Statt”, Szepsi Csombor utalása tehát vagy téves vagy másik – bővített – kiadásra vonatkozhat. Más esetekben viszont sok a pontos egyezés, de mivel vannak olyan részek is, melyek viszont csak a nagy atlasz egyes helyeivel állíthatók párhuzamba, így – egy 1613-as amszterdami kiadást forgatva – az összevetést ebben a vonatkozásban is elvégeztük. Ám a források mindezzel korántsem merültek ki, mert pl. az egyes városok és országok esetében feltüntetett földrajzi szélesség és hosszúság adatai egyáltalán nem egyeznek a Mercator-atlaszok fokbeosztásával.

Megközelítő pontossággal követik viszont a korábbi Abraham Ortelius (1527–1584) először 1570-ben megjelent *’Theatrum orbis terrarum’* c. rézmetszetes térképgyűjteményének jelzéseit. Merített Szepsi Csombor Ortelius szövegéből is, Frízia leírásának második fele pl. szó szerint onnan való, máshol viszont csak szórványosak az egyezések. Mivel a Münster, Ortelius és Mercator munkáiból eredeztethető megfelelések mellett az *Europica varietas*nak még számos helye feltétlenül valamilyen forrásmunkából eredeztethető, Szepsi Csombor bizonyosan használt olyan forrásokat, melyek pillanatnyilag ismeretlenek előttünk. Nem látszik kizártnak, hogy ez a német vagy latin nyelvű munka esetleg olyan összefoglalás, aminek összeállítója az idézett földrajzi írók alapvetésére támaszkodott, s így egy-két rájuk vonatkoztatható utalás esetleg csupán másodlagos. A nagy XVII. századi bibliográfiák – G. Draud (1625), M. Lipenius (1682) – száz számra sorolják elő a különféle számbajöhető

műveket, bizonyára közöttük van a keresett is. E munkák leghíresebbje, Georg Braun – Franz Hogenberg szöveges városkép-sorozata, a *Civitates orbis terrarum* (1572–1617) sok helyen tartalmaz forrásként is felfogható adatokat, egészében véve azonban e mű sem tekinthető az *Europica varietas* mintájának. Az útleírás forrásproblémái tehát megnyugtatóan ma sem tisztázottak még. Egyedül a lengyel fejezet forrásairól tudunk többet, bár megoldandó kérdés itt is akad bőven.

*

„1616 esztendőben, időmnek penig 22. esztendejében minden barátimnak és jóakaróimnak akarátjok ellen végzém azt, hogy amaz híres-neves Danczka városának gimnáziumába tanuságnak okáért mennék” – olvashatjuk az útleírás „*Occasio itineris*” c. bevezetőjében. Kik és miért ellenezték az utat, nem tudjuk, az azonban már kikövetkeztethető, miért éppen Gdańkra esett Szepsi Csombor választása a heidelbergi vagy valamelyik másik német akadémia helyett. Magyarázatul több lehetőség kínálkozik. A legrégebb kereskedelmi út, mely Magyarországot Lengyelországgal már a középkorban összekötötte, éppen a Kassa–Gdańsk útvonal volt. A XVI–XVII. században hatalmasan fellendült Lengyelországba irányuló borkivitel centruma is Kassa, s Bethlen Gábor alatt a város lengyelországi kereskedelmi kapcsolatai még inkább bővülnek. Az út és a messzi nagyváros vonzóan ismerős lehetett a fiatal magyar diák előtt, hiszen kassai környezetének nem egy tagja kereskedő volt. A gdański akadémiai gimnázium híre – akárcsak az útba eső toruńi – ugyancsak eljutott Magyarországra. Az előbbi tanári karának büszkesége, az ortodox protestáns Keckermann műveit pl. tankönyvként használták nálunk, s Szenci Molnárhoz fűződő kapcsolatai – több levelet váltottak, Keckermann üdvözlő verset küldött Molnár szótárához stb. – ugyancsak ismertek lehettek. És bizonyosan voltak a gimnáziumnak magyar tanulói már Szepsi Csombor előtt is, akik csak öregbíthették itthon az intézmény jó hírét. Tudunk ugyanis arról, hogy Elbląg [németül: Elbing] iskoláját pl. több szepességi diák kereste fel a századfordulón; bizonyára jutott belőlük a szomszédos Gdańskba is. Minderről Szepsi Csombor feltétlenül tudomással bírt, bizonyítja azt ifjúságának egy eddig figyelemre nem méltatott eseménye. Prágai élményeit elősorolván, Csombor Márton megjegyzi, hogy a Tyn templom melletti iskolát meglátogatva találkozott Frölich Mátyással, aki 1607-ben tanulótársa volt a készmárki iskolában.

A híres készmárki skola rektora – akinek keze alatt szerzőnk elsősorban német nyelvtudását gyarapíthatta – 1601-től 1608-ig Frölich János volt. Ha nem is világos, hogy Frölich Mátyást milyen rokon kapcsolat fűzte hozzá, azt tudjuk, hogy fia volt Frölich Dávid (1600–1648), a későbbi híres földrajztudós és matematikus. Tanulmányait ő is Késmárkon kezdte, de majd csak egy évvel később, amikor is apja, az Elblágban tanult David Praetorius (1577–1646) örökébe lépett, aki 1608-tól haláláig volt rektor Késmárkon. Praetorius – és még négy készmárki diák – Johannes Myliust követte Elblágba. A kriptokálvinista Mylius – 1595 és 1598 között készmárki skólamester – 1598 tavaszán tett eleget az elblágiak meghívásának, s ettől kezdve három évtizeden át állott az elblági gimnázium élén. Az ő hatásának köszönhető elsősorban, hogy a szepességi ifjak nagy számban keresték fel „Prúzország” iskoláit, elsősorban Elblágot, ahol pl. 1598 és 1625 között 31 tanuló fordult meg közülük. Mylius közvetítése nyomán a Szepesség és a lengyelországi kelet-porosz tartomány között évszázados kölcsönhatás alakult ki. A fiatal Szepsi Csombor előtt mindez nem maradhatott homályban, hiszen az általa jól ismert Frölich-familiából egykor Lajos és Sámuel is Elblágban tanult, és majd Dávid is ott végezte gimnáziumi tanulmányait. Frölich Dávid – családi tradíciók és tanára, Praetorius hatására – 1616. július 14-én iratkozott be Mylius iskolájába, innen ment egyetemi tanulmányokra az Odera melletti Frankfurtba. A tizenkét éves Csombor Márton és a hétéves Frölich Dávid 1607-ben Késmárkon legfeljebb játszópajtások lehettek, de

Elblágban már közelebbről ismerhették egymást. Mindössze egyhónapos differenciával indultak lengyel földre, egy időben, egymáshoz közel ismerkedtek a tudományokkal, s látni fogjuk: a közeli Elblágba Szepsi Csombor el is látogatott. A látnivalók közül mindenekelőtt az iskola és a diákok életmódja ragadta meg figyelmét: „Vagyon Elbingának szép skólája, nagy areával az Elbing folyóvíz partján, azhol az hajók állanak; az deákoknak az közel való Xenodochiumból jár ételek, ki-ki tíz órákor fazéksáját ragadja és úgy megyen az konyhára.” Frölich ugyancsak megfordulhatott Gdańskban – ismerte pl. a gimnázium egyik tanárát –, kapcsolatuk tehát kölcsönös lehetett.

A fenti összefüggések alapján így biztosra vehető, hogy szerzőnk már egészen fiatalon, késmárki tartózkodása idején tájékozott volt a lengyelországi tanulási lehetőségekről, Csombor Márton és Frölich Dávid útja tehát logikus törvényszerűséggel vezetett a Balti tenger mellé. Mivel Csombor és Frölich az egymástól nem független első magyar nyelvű útleírás, illetve az első magyarországi természeti földrajz (*Medulla geographiae practicae*, 1639) szerzői, lengyelországi közös tanulásuk különös figyelmet érdemel, mert annak nemcsak eredménye – a természettudományos műveltség –, hanem genezise is azonos hatásokra vezethető vissza. Mindezekén túl Csombor Mártont még egy fölöttébb praktikus meggondolás vonzotta a messzi északra, közelebbről Gdańskba. Azok a szegény magyar diákok, akik Nyugat-Európába akartak eljutni, rendszerint nem mindjárt nyugatnak, Bécs felé tartottak, hanem az olcsóbb tengeri utat választották. Felgyalogoltak Gdańskig, s onnan hajóztak a német, holland, angol vagy francia partok felé. Két ún. utazási levél is maradt ránk a XVII. század első feléből, melyeknek szerzői – Szepsi Csombor úttörő példájából okulva – Gdańskból vitorláztak Hollandiába. E peregrinusok – Debreceni Syderus István és Csehi András – csak átutaztak Gdańskon, szerzőnk azonban ott is maradt akadémiai tanulmányokra. És ez azt jelzi, hogy a huszonegy éves Csombor Márton már egy előre kidolgozott nyugat-európai körutazás – pontosabban: tanulmányút – tervével indult el Magyarországról. Számára is Gdańsk kínálkozott a legjobb „kiindulási” pontnak, de mivel ezt a várost is alaposan meg akarta ismerni, itteni tartózkodását egyben tanulmányokkal is összekapcsolta, hogy Hollandia, Anglia, Francia-, Német- és Csehország már csak kimondottan utazásának céljai lehessenek. Szenci Molnár példájára ugyan beiratkozik a strasbourgi akadémiára is, de csak tisztességből; néhány napi városnézés után távozik onnan, a heidelbergi egyetemen pedig csupán futó látogatást tesz.

Az utazás viszontagságos vállalkozás volt a XVII. század elején, s vándordiakjaink rendszerint kereskedelmi vagy katonai karavánhoz csatlakozva kerestek biztonságot. Szepsi Csombor és Liskai Bálint nevű útitársa az utóbbi lehetőséget választották. Tudomást szereztek arról, „hogy volnának Lengyelországban szolgáló magyar hajdúlegények”, ezért hozzájuk csatlakoztak. Együtt érkeztek Varsóba, ahol „ottlétükben nagy országgyűlése volt... Itt volt ez gyűlésben amaz vitéz magyar, Nagy Balázs is (kinek halála, azmint értettem, történt Garadnán) tizenkettőd magával, kinek szolgálói ott léteken sok lengyeleket bocsátottak purgatóriumba.” Az 1616-ban lengyel földön szolgáló hajdúlegényekről semmit nem tudunk, az április 26-tól július 7-ig tartó varsói országgyűlésen feltűnő Nagy Balázsról hasonlóképpen nincsenek biztos adataink, alighanem ő volt a magyar hajdúk vezetője. Varsói szereplésük tehát még kiderítésre vár. Az útitárs, Liskai Bálint ugyancsak ismeretlen, talán rokona lehetett annak a Liskai Pálnak, akinek varsói házában az útleírás szerint bordély működött. Gdańskba már együtt érkeztek, azután Liskai elvész szemünk elől. Gdańskig nem tartott tovább útjuk egy hónapnál, mert 1616 júniusában már a gimnázium beiratkozott tanulói. Az alumnusok jegyzékében nevük egymás után szerepel: Martinus Szepsi Ungarus, Valentinus Liskai Ungarus. 1616 júniusával tehát elkezdődtek Szepsi Csombor 1618. április elejéig tartó lengyelországi tanulmányai. Az alábbiakban főleg ennek az időszaknak megrajzolására és értékelésére törekszünk, nem térve ki részletesebben az útinapló teljes tárgyi anyagának elemzésére.

Feljegyzései szerint Csombor Márton 1617. január 21-ig megszakítás nélkül Gdańskban tartózkodott, de ekkor is – valószínűleg az iskolai szünidőt kihasználva – csak a Gdański-öböl partján fekvő közeli városokat látogatta meg. Már korábban – 1616. augusztus 3-án – kirándult a közeli Oliwába, s végignézte a klastrom legkiválóbb apátja, Dawid Konarski (1564–1616) temetését. Az új év januárjában pedig „Prúzsországnak jobban meglátásáért” evezett át két barátjával „az tenger morotváján”, azaz a Visztula-öblön, s a hosszabb kirándulás alatt Brunsberga [Braniewo, korábbi német neve: Braunsberg], Frombork [németül: Frauenburg], Podgrodzie, Elbląg, Malbork [Marienburg] és Tczew [Dirschau] városát látta. Két évtizeddel előbb bejárta már magyar író e tájat. Balassi Bálint 1591-ben Brunsbergából keltezte egyik Rimaynak szóló levelét, s itt írta nagy szerelmi versciklusának utolsó darabját. A természethez feljajduló költemény első szakaszában a Szepsi Csomborék áthajózta morotváról lehet szó:

Ó, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája,
Szép zölddel béborult, virágokkal újult jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő, gályákat viselő nagy tenger morotvája!

Miként Balassi, Szepsi Csombor is a tudós atyákkal és alumnusokkal teli brunsbergai jezsuita kollégiumot kívánta látni mindenekelőtt. Tudjuk, hogy Elblągban a szép skóla miatt keltette fel érdeklődését különösen, bár a város kapcsán inkább a posztókereskedésről értekezik. A Szent Miklós plébániatemplom harangja hazájára emlékezteti: egy érzelmes mondattal ad kifejezést feltörő honvágyának, amit csak táplálhatott a szepességi diákokkal való találkozás; a malborki fogadóban megtapasztalt ártatlan kalandok azonban újra megvidámítják. Ez a visszafelé nyilván gyalogos téli kirándulás mindössze egy hétig tarthatott, s befejezése után Csombor Márton tovább folytatta tanulmányait a gdański gimnáziumban. Farsangkor még Brunsbergában találjuk, február elején térhetett tehát vissza. Gdański tartózkodásáról egyéb pontos dátumokat alig árul el. Augusztus 4-én és november 11-én – Szent Domokos és Szent Márton napján – ott tolong a vásári forgatagban, 1616-ban és 1617-ben bizonyára ugyanígy, 1617. április 6-án a kikötőben szemlélődik. 1618 „eszteendőre jutván minden igyekezetemmel azon voltam, miképpen Danczka városát elhagyván idegen országokat és külön-különféle népeket láthatnék” – vezeti be a tengeri utazását elbeszélő fejezetet. Április 14-én már búcsút is mondott gdański barátainak, másnap a „Fehér Ló” fogadóban aludt, 16-án ült hajóra Nowy Port-ban, s tíz nap múlva lépett újra szárazföldre a koppenhágai kikötőben. A tengeri utazáshoz is társakat keresett, így lelt rá „az nagyságos Conopacski lengyel úrnak egy fő szolgájára, Sziglowski Gergelyre, ki Flandriába készül vala.” Sziglowski – aki valószínűleg Jan Karol Konopacki (megh. 1634) wachocki és tynieci apát, majd warmi püspök szolgája lehetett – Amsterdamig hajózott együtt Szepsi Csomborral, ahonnan utazónk már egyedül folytatta útját.

Csombor Márton két hónap híján két évig tartózkodott tehát Gdańskban, egész további utazása ennek az időnek felét sem teszi ki, leghosszabb városleírása is tanulmányainak színhelyét örökíti meg. A lengyelországi protestantizmus és kései humanizmus e centrumában – sokkal inkább, mint lengyel útja egyéb állomásain – mély és gyümölcsöző hatások érték. Gdańsk azt jelentette Szepsi Csombor számára, ami Strasbourg volt Szenci Molnár Albertnak: magasabb tanulmányok lehetőségét, írói tervek realizálásának feltételeit, a fejlett polgári kultúra megannyi, itthon szinte még ismeretlen vívmányát. A Strasbourgban szerzett tudásanyagával felvértezett Szenci Molnár pályáján a protestáns Európa művelődési központja, Heidelberg képezte a fejlődés minőségileg új fokát, amikor és ahol gazdagon kibontakozó tudományos munkássága révén egykori tanáraival lett egyenrangúvá. Csombor Mártonnak erre nem nyílt lehetősége, s mert írói programja, tehetsége és tervei sem versenyezhetek a mesterével, azt mondhatnánk: fejlődése kényszerűen megrekedt a

strasbourgi–gdański fokon. Szenci Molnár Strasbourghban szótárához nyert elsősorban ösztönzést, Szepsi Csombor Gdańskban útleírásának gondolatát tudatosító hatásokat kapott. Gdańsk jól felfegyverezte Csombor Mártont: a távlatokra felkészített szem két év múltán már egy frissen elsajátított természettudományos színezetű műveltség birtokában fogadhatta be az „Europica varietas”-t. A látnivalók földrajzi-történeti értelmezése, valamint a tudós-tanító keretbe foglalás ugyancsak gdański ihletésű. A város nagy peregrinusai, B. Schachmann és G. F. Bonifacio életútjának feltárulása pedig – a magyar példák után és mellett – Szepsi Csombor utazási szenvedélyének tudatosításában játszott igen fontos szerepet.

Az 1555-ös alapítású s három évvel később megnyitott híres gdański protestáns iskola már két évtizeddel alapítása után akadémiai gimnázium volt. Öt osztállyal működött, Szepsi Csombor a két felső klasszist végezte el itt. Keckermann, a professzori kar előjárója ugyan ekkor már nem élt, szerzőnk azonban tisztelő emlékezetet tesz róla, többször is emlegeti. A skólabeli állapotok leírása az öt tanító professzorok felsorolásával végződik. A felsőbb osztályok tanári karában – Jacobus Fabricius (1551–1629), Georgius Paurli (1585–1650), Joachimus Oelhafius [Joachim Oelhaf] (1570–1630), Adrianus Pauli (1583–1622), Petrus Bruncovius (megh. 1619), Petrus Crügerus [Piotr Krüger] (1580–1639), Petrus Lossius (1588–1639) és Andreas Hojerus (megh. 1636?) – A. Pauli és P. Crügerus a természettudományokat képviselték, s bizonyosan az ő tanításuk hatott Szepsi Csomborra leginkább. Crügerus – 1607-től a matematika és a poézis professzora, aki majd a híres gdański csillagászt, Jan Heweliust [Hevelius] (1611–1687), a Hold-leírás megalapozóját is tanította – számos matematikai, csillagászati és földrajzi művet írt (pl. *Geographiae methodicae typus in forma tabulae*), ezek tanítványai körében feltétlenül ismertek lehettek. Tudunk a már röviden bemutatott Frölich Dávidhoz fűződő kapcsolatairól is. Frölich 1639-ben Bártfán kiadott ’*Medulla geographiae practicae*’ c. igen színvonalas gyakorlati földrajzában elég részletesen felsorolja Gdańsk nevezetességeit, úgy tetszik, személyes tapasztalatát is vegyítve előadásába. Külön kiemeli a gimnáziumot, s tanárai közül éppen Crügerust nevezi meg: barátjaként emlegeti őt. Frölich Dávid – akkoriban, ha lehet mondani, még Szepsi Csombornál is erőteljesebben munkált az „idegen helyek látása”-nak szenvedélye (tizenöt éves korában már megmászta a Magas-Tátrát!) – bizonyosan járt Gdańskban, Crügerust tehát még valószínűleg elblagi diákeveiből ismerte, s kapcsolatuk tovább mélyülhetett.

Még érdekesebb összefüggésekre bukkanunk A. Pauli professzor tevékenységét vizsgálva. 1611-től tanított a gimnáziumban, több természettudományos munkát írt (pl. *De metallis*), s ami a legfontosabb: ő adhatta elő a földrajzot is, mert a magyar alumnusok földrajzi disputációi védnöksége alatt zajlottak. Csombor Márton gdański tanuló társairól keveset tudunk. Feljegyzi azonban, hogy amikor elhagyni készül a várost, búcsút vett házigazdájától, Curitius Györgytől, valamint Besztercei Simoni Pál, Thordai Kulcsár Péter és Kulcsár György magyar tanulóktól. Közülük csupán Simoni Pálról maradtak fenn adatok. Szabó Károly nem látta, s csak Trausch írói lexikona alapján említi Simoni Pál eme disputációját: ’*Meteorologia Generalis. Præside ADRIANO PAULI P. P. ad diem 16. Dec. Dantisci 1617.*’ Ezen az 1617. december 16-án tartott vitatkozáson bizonyosan részt vett Szepsi Csombor is, s valószínű, hogy a kor szokásához híven üdvözlő verssel tisztelte meg tanuló társát. Ha – talán Gdańskból – előkerülne a disputáció, e versezetet valószínűleg fellelnénk benne. Egyetlen példány szerencsére fennmaradt Simoni másik értekezéséből: *Disputatio Philosophica De origine Fontium et Fluminum... Sub praesidio... Adriano Pauli... Publicae disquirentium velitationi in celeberrimo Gymnasio Dantiscano proponit Paulus Simonius Bistricensis Transylvanus Ad diem 8. Junij. Horis locoque consuetis. Dantisci 1619.* A felelő racionális szellemben fogalmazott és a természet tényeinek alapos megfigyelésére valló válaszai – melyek persze szigorúan az istenhit keretei között maradnak – a gdański földrajztanítás magas színvonalát tanúsítják. Simoni Pál többek között olyan szerzőre hivatkozik (Georgius Agricola, Cardano), akiket az ’*Europica varietas*’ is emleget, s ami a legfontosabb: egy eleddig teljesen ismeretlen,

fontos adatot őrzött meg Csombor Márton gdański kapcsolatairól. A disszertációnak ama különös kérdést tárgyaló fejezetében, hogy Vajon természetes okok következtében ömölhet-e időnként vér a forrásokból? – ezt olvashatjuk: „E kérdés okát azok a levelek adják, melyeket nemrég a legkülönbözőbb, részben tudós, részben más szavahihető emberek küldtek ide Gdańskba Magyarországról, s melyekben az áll, hogy az elmúlt 1618-as esztendő decemberének 27. napján (mely napon az a rettenetes és szörnyű üstökös eltűnt) a Szikszó város kapuja előtt levő, azelőtt tiszta és átlátszó forrás (Szepsi Csombor Márton úrnak, a kassai skóla rektorának, egykor e gimnázium buzgó és nagy tudományú növendékének szavai szerint) valódi és megpróbált vért kezdett önteni, melynek látványa nagy számban vonzott oda nemcsak magyart, hanem törököt, szlávot, horvátot, oláht, osztrákot, kik mind egy szálig szemtanúi lehettek a szörnyű jelenségnek. Az a kérdés tehát, vajon milyen természetes erő következménye lehet ez?...” A két csodás természeti jelenség – az 1618 őszen támadt üstökös és a Kassához közeli szikszói vérforrás – a kor egyéb íróinál is széles visszhangra talált. 'Hornus Cometa 1618.' c. magyar–latin–német röpiratában – melyet az 'Europica varietas' tipográfusa nyomtatott ki Kassán – maga Honterus János, Szepsi Csombor skólaigazgató elődje, a fejedelem udvari historikusa értelmezte pl. a nevezetes üstökös. Feltűnésének Csombor Márton is tanúja lehetett, s nem kerülhette el figyelmét Bocatius röplapja sem. Mikor írhatta pontosan Simoninak szóló levelét, nem tudjuk: mindenestre 1618. december 27-e után és 1619. június 8-a előtt, mert ekkor zajlott le Simoni vizsgája. Valószínűleg 1619 tavaszán indulhatott a levél Gdańskba, odaigyekvő kereskedők vihették. A levélváltás tényéből kitetszik, hogy Csombor Márton – aki már Gdańskban volt Simoni első értekezésének megjelenésekor – feltétlenül tudott tanuló társa további terveiről, ezért sietett közölni vele az érdeklődésére számot tartható, „tudományos profiljába” illő nevezetes eseményt. A levélben megint csak tudós gesztust kell látnunk: szerzőnk érdekes adatot küld barátjának, hogy azt munkájában felhasználja. E személyes mozzanaton túl azt is konstatálhatjuk, hogy Gdańskban a földrajzi érdeklődésű magyar diákok afféle tudós kört alkothattak, s Szepsi Csombor eltávozta után is tartotta velük a kapcsolatot. Elsősorban a tudós gdańskiai okfejtése érdekelhette őt is, hiszen a Simoni által emlegetett többi levélíró (vajon kik lehettek?) bizonyára a jelenség értelmezéséért fordulhatott Gdańsk tudósaihoz. Maga Simoni azzal magyarázza a vér felbuzgását, hogy azon a tájon régebben több tízezer főnyi veszteséget szenvedett a török, s az öldöklés nyomán ott maradt a vér gőze. E némiképp racionálisnak tűnő magyarázatot azonban végül is az isteni kegyelemmel, természetfölötti okokkal helyettesíti, s bár a humanista Dudith András már negyven évvel ezelőtt nevetségessé tette a természeti jelenségekhez fűződő babonákat, nem szabad rajta fennakadnunk. Hasonlóképpen járt el pl. Bocatius, amikor egy kétfejű csodaszülöttnek adta Bethlen-párti értelmezését, sőt maga a fejedelem is komoly jóslatokba bocsátkozott egy csodahal kapcsán.

A gimnázium tanári karából adataink szerint Andreas Hojerus – 1617-től 1630-ig a logika és a görög nyelv professzora – vezetése alatt disputáltak még magyar diákok. 1619 és 1624 között hat disputáció jelent meg Gdańskban alumnusai tollából. E tárgyunkhoz már szorosan nem tartozó kitérőre csak azért kerítettünk sort, hogy ezzel is jelezzük: a Heidelberg szellemét képviselő gdański protestáns akadémiai gimnázium magyar kapcsolatait érdemes volna részletesebben feldolgozni. A mereven racionalista, ortodox Keckermann filozófiai öröksége ugyan a század második évtizedében már avultnak mondható, annál nagyobb figyelmet érdemel viszont a természettudományok gdański professzorainak Heidelberget megelőző tanítása. A hatalmas tengeri kereskedelmet lebonyolító fejlett polgárvárosban szinte a mindennapi élet szükségletei teremtetek kedvező feltételeket a földrajz, csillagászat és matematika műveléséhez. Szepsi Csombor tudós útinaplója és Simoni Pál földrajztudományi disputációi így törvényszerűen születtek meg Gdańsk természettudományos légkörében. E régi irodalmunknak műfajukban úttörő kísérletei után – Elbląg mellett – még Frölich Dávid 1639-es természeti földrajzának létrejöttében is lehetett Gdańsknak szerepe, hiszen a

felderítésre váró Crügerus-Frölich kapcsolat bizonyosan tudományos jellegű volt. A korábról csak Honterus János (1498–1549) szűkszavú kozmográfiájával képviselt magyarországi földrajztudomány fejlődésében fontos szakaszt jelentő XVII. század eleji periódus minőségben, műfajban új termése: az útleírás és a tapasztalatra épülő természeti földrajz első produktumai tehát nagymértékben Gdańsk hatásaiból eredeztethetők.

Az útleírásból kitetszik, hogy Szepsi Csombor az iskola belső világán kívül is kereste a kapcsolatot Gdańsk szellemi életének múltjával és jelenével, s hogy szokásához híven itt is hasznos szemlélődéssel merült bele a mindennapok forgatagába. Sorra járta a templomokat és középületeket, s valamennyiről részletes leírást hagyott ránk. Szállásadója, Curitius [Curicke] György „praetor”, gdański albíró volt, akinek házában alkalma nyílt a város közigazgatási rendjének, a polgári élet, a népszokások jellegzetességeinek megismerésére. Hivatalos gimnáziumi disputációjáról ugyan nem tudunk, de az *Europica varietas*ba gondosan beleillesztette egy szerzetessel folytatott teológiai szópárbaját, egy kövér karmelitával ugyancsak szívesen vitatkozott volna sokáig, ha kevés híján nem a kerítés fölött távolítják el a kolostorból. Elemi kíváncsisága – mint a brunsbergi jezsuiták felkeresése is jelzi – feledtette vele a felekezeti szempontokat. Élénken figyelmeztet a szóbeszédre. A Szűz Mária-templom Szent Dorottya kápolnájának híres oltárképéről a „kösség” elbeszéléséből tudja: „az tengeren találtatott”, és hogy „Bartholomaeus Schachmann Asiae, Europae, Aphricae Ulysses” nyolcezer forintot adott volna érte, ha megszerezheti a várostól régiséggyűjteménye számára. Gdańsk egykori neves polgármestere, Bartłomiej Schachmann (1559–1614) tetteit máshol is emlegeti. Jeleztük már, hogy sírfeliratán és a szállongó híreken kívül elsősorban a nevét öröklő fiától (1601–1665) tudhatott róla, aki Liszkaival és Csomborral egy időben lett a gimnázium tanulója. Az európai, afrikai és ázsiai utazásaival híressé lett gazdag gdański polgár kalandos életútjának megismerése feltétlenül tovább mélyítette és tudatosította Szepsi Csombor utazási szenvedélyét, s ugyanúgy hatott rá a régi Gdańsk művelődéstörténetének érdekes alakja, az olasz Giovanni Bernardino Bonifacio is. Bonifacio (1517–1597) személye és gdański szerepe a lengyel kutatás előtt ismertebb annál, semmint részleteznünk kellene, és egy összefoglaló tanulmány alapján magyarul is vázoltuk már pályaképét. A Gdańskba vetődött – állítólag Erdélyben is megfordult – olasz vándorhumanista hosszú bujdosásáról és gdański éveiről Szepsi Csombor többet tudhatott annál, mint amennyit a gimnázium templomában álló síremlék részletes felirata elárul, mert az epitaphium tartalmát ezzel toldja meg: „Ez főember által az Danczkai Bibliotheca öregbítettett.” Értesült tehát arról, hogy a gdańskiaknak adományozott több mint 1300 kötetes gyűjteményével Bonifacio vetette meg a későbbi nyilvános városi könyvtár alapjait. De akár máshonnan is tudhatott Bonifacio odisszeiájáról, mert az inkvizíciótól üldözött olasz szabadgondolkodók sorsa együttérző visszhangot keltett Európa protestáns országaiban. Bonifacio „kész akarattal, örömet” vállalt „számkivetéséről” megemlékezik pl. Szenci Molnár Albert is 1617-ben megjelent *Postilla Scultetica* c. fordításának 1079. lapján.

A gimnáziumról szólva Szepsi Csombor magáról a könyvtárról sem feledkezik el, „mely mindenféle sok könyvekkel, sok astrolabiumokkal, sphaerákkal és egyéb deáki eszközökkel rakva”. E Bonifacio adományával jelentősen bővült bibliotékában dolgoznia kellett. Hivatkozott szerzői közül többen találkozunk Bonifacio könyveinek fennmaradt jegyzékében. Ezek főleg népszerű példatárírók, kezébe kerülhettek tehát itthon is, illetve nem valószínű, hogy egyáltalán első kézből idézi-e őket, mégis biztosan kutatott itt, s nemcsak a tanulmányaihoz szükséges exemplum-gyűjtemények után. Vallásos énekeinek egyikében pl. olyan hasonlattal találkozunk, ami az Udvari Schola példái között is szereplő Dante *Commediájának* egy helyével hozható kapcsolatba. Ha az olaszul különben „kicsinyt” tudó Csombor Márton valóban Dantéból merített, akkor a költő művét csak Gdańskban tanulmányozhatta; a *Commedia* 1555-ös velencei kiadása megvolt Bonifacio gyűjteményében, ma is őrzi a Lengyel Tudományos Akadémia gdański könyvtára. Az útleírás

lengyel fejezetének forrásai hasonlóképpen a gimnázium könyvtárában kerülhettek Csombor Márton kezébe.

A forrásproblémáknak a jelenlegi kutatás állása szerinti összegezésére feltétlenül ki kell térnünk, hiszen ennek tükrében derül fény arra, mennyi a kétségtelenül személyes tapasztalat az útleírásban. Az *Europica* varietasnak világosan elkülöníthető három különféle szövegrétege: a legkorábbi nyers diárium, a későbbi tudatos szövegezés és a naplóval vagy a végső fogalmazással egyidejű, különféle forrásmunkákból vett adatok sorozata. A táblázat – melyet a Szepsi Csombor kritikai kiadásban az egész *Europica* varietasra vonatkozóan elkészítettünk – világos áttekintést nyújthat a források vizsgálatához, mert feltüntet valamennyi idegen forrásból eredeztethető passzust, így segítségével könnyen megállapítható, melyeknek nem sikerült még fellelnünk eredetijét. A lengyel fejezet meglehetősen szerteágazó anyagának vizsgálatakor kézenfekvő, hogy kérdéscsoportok szerint közelítsünk a forrásokhoz. Kezdjük a lengyel földre s annak különböző tartományaira, országrészeire vonatkozó generalis descriptiókkal. Lengyelország, Prussia és Szilézia általános leírásai teljes egészükben történeti-földrajzi forrásokból, térképekről vett adatokat tartalmaznak. E részek különállóságát – az összefoglalás végeztével, egy-egy új problémakörbe kezdő fordulattal – a szerző is érzékelteti: „Eddig az derék leírása Lengyelországnak”; „Sok szép városi vannak ez országnak..., kiknek folyások utamban eképpen voltanak”; „Én térek utamnak lejegyzésére, mely így volt.” Lengyelország címerét pl. Münster kozmográfiája közli – a továbbiakban is idézett 1550-es bázeli latin kiadás 894. lapján –, a folyók összefoglalásának első fele is rá emlékeztet (890). A lengyel föld termékenységéről viszont a már ugyancsak citált *'Atlas minor'*-ban találunk hasonló adatokat (468). A népjellemzésbe és a vallási állapotok rajzába természetesen vegyülhet egyéni megfigyelés, ám az útleírás más helyei arra intenek: itt is forrásműre kell gyanakodnunk, mert pl. a dánok természetének és szokásainak hasonlóan érdekes leírása szó szerint Münster kis atlaszát követi. A Münstertől való jellemzés azonban eltér az *Europica* varietasétól; szerinte a lengyelek pazarlók és mértéktelenül isznak. Egyéb forrás használata mellett ezt bizonyítja az is, hogy egy későbbi magyar nyelvű moralizáló világföldrajz – amelynek adatai nem eredeztethetők Szepsi Csombortól – szerzőnkre emlékeztetőn jellemzi a lengyeleket. A Sziléziát ismertető, viszonylag terjedelmes generalis descriptióhoz sem idézhetünk egyelőre minden adatot az útleírással egyező sorrendben felsoroló földrajzi forrásművet. Erdős földjéről, a nysai püspöki rezidenciáról pl. említést tesz Münster (889, 811). A pogányok itt „mondották lenni az Campus Elisius” – írja Szepsi Csombor, Orteliusnál csak ezt találjuk: a Szilézia elnevezés nem eredeztethető az Elisiumból (58a). Hatáiról és nagyságáról – lépésekben megadva – a vizeit, városait (különösen Wrocławot) részletező Mercator-atlaszokból idézhetünk párhuzamot (pl. *Atlas minor* 471.).

Prussia jellemzését Münster kezdi némileg hasonlóan (776); termékeny földjéről szólva Szepsi Csombor maga is hivatkozik az itt már pontos egyezést mutató Münsterre (Jupiter-hasonlat), s a vad és hasznos állatok elősorolása ugyancsak őt látszik követni (785). A 11 tartományt viszont – a folyókkal együtt – ilyen sorrendben említve nem találjuk Münsternél és a Mercator-atlaszokban. Ezek sorrendje a Gdańsk eredetmondájakor megnevezett Kasper Schütz (kb. 1540–1594) „secretarius civitatis Gedanensis” történeti munkájából való. Micloviát azonban Schütz és a művében szereplő emlékeztető versike nem említi. Az *Europica* varietas lengyel fordításának jegyzetanyaga figyelmeztet, hogy e tartományt csupán Alessandro Guagnini *Sarmatiae 'Europae descriptio'* c. összeállítása sorolja Prussia provinciái közé, de ő is csak tizenkettediknek, mert Szepsi Csombor Sambiát kihagyja. Látni fogjuk: szerzőnk valóban tanulmányozhatta Guagnini munkáját. Ugyancsak Schütznél olvashatunk arról, hogy Prussiát állítólag több mint 2037 tó borította, s hogy az ország hossza 48, illetve 34 mérföld (2a, 1a). A borostyánkőben gazdag öbölről Mercator nagy atlasza értekezik bőven (93), Prussia földrajzi fekvésének meghatározása pedig Orteliust követi. A königsbergi akadémia alapítását ismertetve Szepsi Csombor ugyancsak hivatkozik értesülésének forrására:

„megtetszik Bembusnak és Sabinusnak egymáshoz írt levelekből”. Georgius Sabinus [Georg Schöler vagy Schuler] (1508–1560), az 1544-ben alapított Collegium Albertinum első rektora és Pietro Bembo (1470–1547) kardinális levélváltását Csombor Márton azonban nem Bembo híres leveleskönyveiből ismerte, hanem ’Sabinus Poemata...’ c. kötetének függelékéből, ahol egymást követően olvashatók. A földrajzi munkák tudnak ugyan az akadémiáról, de alapítását nem részletezik. Prussia kapcsán Szepsi Csombor konkrét történeti művekre hivatkozva hosszan mesél az egykor itt élő őslakosság életmódjáról és vallási hiedelmeiről. A mű tudós célkitűzéséből eredő hosszú betétek elején ez áll: „Írja frater Petrus de Dusenburg in suo libro Cronicali.” Rá való hivatkozással beszéli el pl. a galindiai asszonylázadás különös történetét, melyet valóban megtalálunk Petrus de Dusburg kereszteslovag 1326-ban feljegyzett krónikájában, bár kérdés, hogy ismerhette-e ezt Szepsi Csombor, hiszen majd csak 1678-ban adta ki nyomtatásban C. Hartknoch. Mivel az 1582-es Maciej Strykowski-féle lengyel átdolgozást nem használhatta, mert nem tudott lengyelül, arra kell gondolnunk: esetleg a kézirat kerülhetett kezébe. Ennél a csupán elvileg fennálló lehetőségnél – a gimnázium esetleges közvetítő szerepe mellett – feltétlenül valószínűbb azonban, hogy Szepsi Csombor nem egyenesen magát a krónikát citálja, hanem egy már azt idéző műre támaszkodik. Mivel pl. Alessandro Guagnini (1538–1614) – Báthori István lengyellé lett vitéz katonája és történetírója – már emlegetett művének „Galindia regio” c. fejezetében is megtaláljuk a varázsló vezette galindiai asszonylázadás elbeszélését, arra kell gondolnunk: Guagnini volt a közvetítő. Továbbra is kérdés marad ugyan: honnan tud Szepsi Csombor az ősforrásról, Petrus de Dusburg krónikájáról – mert Guagnini konkrétan nem hivatkozik rá –, pillanatnyilag mégsem látunk elfogadhatóbb magyarázatot, hiszen az útleírás következő hivatkozása ismét csak Guagninit látszik követni. Szepsi Csombor „Matthias Mechoviensis in sua Polonica Chronica lib. 2. cap. 8.” hivatkozással folytatja a régi prúzek történetét: a prus (porosz) név a Hannibál tanácsára Rómát megtámadó bythiniai király, Prussi nevéből származik stb. Maciej Miechowita ’Chronica Polonorum’ (1519) c. munkáját idézheti első kézből, de mivel a jelzett kérdésben – bár igen kurtán – Schütz is hivatkozik rá (2b), s mert Guagnini szó szerint ezt citálja tőle, ezért itt is az ő közvetítő hatására kell gondolnunk. Bonyolultabb a következő passzus forrásainak kérdése. Még Miechowita elbeszélésének további anyaga, hogy „megülván a prúzek ez országot, építének egy várost, kit az ő ellenségeknek nevére Rómának neveztek”, a folytatás azonban – a cserfán lakozó Crue nevű főpapra és az istenekre (Petruno, Paterimpo, Patello, Wurshayto, Svaybratho, Gurrho) vonatkozó utalásokat – már nem találjuk nála, s azt sem, hogy az országnak Prussia király előtt itt élő lakosai „még iszonyúbb vallásúak” voltak: mennydörgést, napot, holdat, kígyót, békát imádtak stb. Isten azonban könyörült rajtuk „és szent igéjének világosságát nekik megjelentette Anno Redemptionis nostrae 1220.” Művének „Prisca antiquorum Prutenorum religio” c. fejezetében – röviden érintve a poroszok városának Rómáról való elnevezését is – Guagnini hasonlóképpen adja elő e hiedelmeket, szövege közel is áll Szepsi Csomboréhoz, bár eltérések is akadnak. Megegyező ugyan az istenek sorrendje, de a legfőbbet Guagnini nem Crue-ként emlegeti, hanem méltóságneven: Kirie Kirieito – „quasi dicas proximus noster dominus”; némi eltérés mutatkozik a nevek írásmódjában is. Schütznél ugyancsak olvashatunk minderről, leírása azonban némileg rövidebb, s az előadottak sorrendje teljesen más (3a–3b). Valószínű tehát, hogy Szepsi Csombor Guagninit, esetleg annak forrását vagy valamiféle kivonatát használta.

A Lengyelország, Szilézia és Prussia általános leírásával kapcsolatos forrásproblémák áttekintése jól szemléltetheti, hogy Münster, Ortelius és a Mercator-atlaszok párhuzamos helyeivel még nem oldottunk meg mindent, léteznie kell egy rájuk építő összefoglaló forrásmunkának is. A külön kérdéscsoportot képviselő Prussia bevezetése a máshol is bőven felhasznált Schütz és Guagnini műveinek ismeretéről tanúskodik. A nem mindig tökéletes pontossággal egymásba illő párhuzamok azonban itt is arra intenek: az eddigi megoldásokat

ne tekintsük véglegesnek.

Nagyobb pontossággal jelölhetjük meg a forrásokat olyan esetekben, amikor az *Europica varietas* lengyelországi városok alapítási évét vagy eredetmondáját, illetve különféle nevezetességeit, azoknak történeti háttérét sorolja elő. A következő alapítási évekkkel találkozunk: Toruń (1235), Chełmno (1251), Grudziądz (1299), Gdańsk (1280, ill. 1308), Oliwa (1378), Frombork (1297), Malbork (1302) és Tczew (1209). Toruń, Chełmno, Grudziądz és Malbork városa mellett ugyanezeket az évszámokat olvashatjuk Guagnininél, aki a provinciák szerint hosszú összeállításban sorolja fel az egyes lengyel települések alapítási idejét (Tom. II. 116–117). Toruń és Malbork esetében ezek az adatok szerepelnek a Mercator-atlásokban is (Mercator 93, Atlas minor 138). Tczewről Schütznél olvashatjuk az 1209-es dátumot (21a), Oliwa eredetét ugyancsak részletezi (13a), előadván azt a legendás históriát, mely szerint Subislaw pomerániai fejedelem alapította volna 1170-ben. Szepsi Csombor 1378-ról tud. Ha nem így találta más forrásban, ez esetleg elírása lehet 1178-nak, amikor is I. Sambor fejedelem adományozott itt a cisztercitáknak jelentékeny birtokokat. Több adatot jegyzett fel Csombor Márton Gdańskról, és Schütz nyomán – hivatkozva is rá – hosszan ismerteti a város eredetmondáját. Idéz tőle egy mondatot is, a táncmulatság forgatagában meggyilkolt kegyetlen földesúr, Hagel utolsó szavait: „Ach Tantz, Tantz, warum hast du mich verrathen!” Schütz krónikájának 6. lapjára utal, az előttünk fekvő 1592-es kiadás azonban nem a jelzett, hanem a 7a. lapon kezdi a történetet, s némileg eltérő a Szepsi Csombor idézte mondat szövege is: „O, tantz, tantz, wie hast du mich verraten.” Ha az 1599-es második kiadás sem ilyen alakban közli, akkor szerzőnk idézete egyszerűen pontatlan a lapszámra való hivatkozással együtt. Schütznél a szóban forgó história a 8a. lapon fejeződik be, s mivel két Szepsi Csomborénak tetsző beszúrás híján – a chełmnoi emporiumra, ill. a Minden Lelkek Temploma feletti Hagelsbergre (Grodzisko) vonatkoznak – a megfelelés teljesen pontos, most sem idézzük az eredeti német szöveget. Az eredetmonda ismertetése előtt szerzőnk a város 1280-beli első, majd a história befejeztével 1308-as második alapításáról beszél. Az első esetben ismét csak Schützre hivatkozik, nála azonban ezeken a helyeken e dátumok nem szerepelnek, s Guagnini is csak 1285-öt mond (Tom. II. 118). Szepsi Csombor az eredetmondát kétségtelenül Schütztől vette át, az évszámok tekintetében azonban tovább kell nyomozni; talán eligazíthatna Schütz forrása, Henneberger. A város múltjával kapcsolatos egyéb utalásokat ismét csak Schützre vezethetjük vissza. Így az 1411-es események elbeszélését, amikor is a keresztesek meggyilkolták a város két konzulját, mire a nép bosszúból felgyújtotta a várat. Schütz részletesen beszámol minderről, s közli a két mártír – Konrad Letzkow és Arnold Hecht – latin sírfeliratát is (115b–118b). Gdańsk egyik székesegyházáról ezt olvassuk az *Europica varietas*-ban: „Az Szűz Mária templomának fundamentoma felvétellett 1343., azon esztendő az város kerítésének is első köve, azmint megtetszik az sacristia felett való írásból.” Ebből valóban „megtetszik”, innen idézi a lengyel fordítás jegyetanyaga is, ám az alapításról és a városfal közös fundamentum letételéről – a jelzett latin nyelvű feliratot is közreadva – Schütz ugyancsak tájékoztat (80a). Valószínűbb, hogy Szepsi Csombor e kényelmesebb helyről merített. A dominikánusok vagy fekete barátok templomának építési körülményeiről (épült 1228-ban) – ha egy év eltéréssel is (1227-ről beszélve) – ismét Schütz ír hasonlóan (21a). Gdańsk után Szepsi Csombor útinaplója Krakóval foglalkozik a legrészletesebben. Tud három városrészéről – köztük egy Sido (=zsidó) nevűről –, melyeket fahíd választ el egymástól. És elbeszéli Krakó közismert eredetmondáját: a Cracus nevű nemesember által elpusztított sárkány mozgalmas történetét. Cracus „Dániel prófétának cselekedete szerint” veszejtette el a sárkányt – jegyzi meg szerzőnk, s mivel Dániel könyvére az esetet érdekes fametszettel is szemléltető Münster kozmográfiája ugyancsak hivatkozik (888–889), úgy véljük: Szepsi Csombor őt idézi.

A forrásproblémák következő csoportjaként az *Europica varietas*-nak a lengyel–magyar történeti kapcsolatokra vonatkozó utalásait vesszük vizsgálat alá. A számbavétel ezekben az

esetekben – a száraz filológiai eredményeken túl – elsősorban azzal jár, hogy körvonalazhatjuk Szepsi Csombor erősen korhoz kötött, haladó gyakorlati politikai célkitűzéseket szolgáló történetiszemléletét. A közös lengyel–magyar múlt legfényesebb alakja természetesen nem lehet más, mint Báthori István. Többször találkozunk nevével – „az jóemlékezetű Báthori István lengyeleknek királya” elfoglalta Połock várát; engedelmességre kényszerítette a makacs gdańskiakat; a gdański Szűz Mária-templom apostolszobraiból királysága idején pénzt vertek, ekkor készült a nagyobbik orgona is –, és Csombor Márton sorait ilyenkor átmelegíti a büszkeség: a nagy lengyel király magyar volt. Uralkodásának két nevezetes eseményét örökíti meg útleírásában: Połock bevételét és Gdańsk meghódítását. „Régen ez várat – írja Połockról – az jóemlékezetű Báthori István lengyeleknek királya, mivelhogy az ő electiojára, választására és annakutána hűségére nem akart hajlani, sok vérontással vette meg az 1577. esztendőben.” Połock bevétele az oroszok által megszállt Livónia visszaszerzéséért folytatott háborúnak volt döntő eseménye, de míg Báthori Gdańsk ellen valóban 1577-ben háborúzott, addig Połock elfoglalására csak 1579-ben került sor, a győztes ostrom augusztus 30-án fejeződött be. Részletes tudósítást közöl róla pl. Guagnini *Rerum Polonicarum tomi tres...* c. összefoglalásának I. kötetében (238–249). De az esemény nyilván belekerült a földrajzi művekbe is, mert pl. Frölich Dávid szintén megemlékezik róla, bár 1562-es dátummal (396). Ugyancsak történeti, földrajzi és teológiai művek tanító exemplumává lett

Báthorinak Gdańsk felett aratott 1577-es győzelme. A számtalan történeti munkában és röplapon frissen megörökített eseményt már egy évvel később visszhangozza a magyar reformáció legjelentősebb prédikátor írója, Bornemissza Péter, azt példázván, hogy a Báthori ellen Gdańsk oltalmára küldött császári katonákat mind elveszejtette az isten. A XVII. század első évtizedeiben is sokan méltatják feljegyzésre (Marosvásárhelyi Gergely, Szepsi Lackó Máté, Keserői Dayka János stb.), legrészletesebben azonban Szepsi Csombor beszél el Legowo említésekor, holott a gdańskiak vereségével végződő ütközet a Tczewhez közeli Lubieszów falu mellett zajlott le 1577. április 17-én. Hosszú leírásának megnevezi mintáját: „azmint Joannes Lasicius írja”. Megbízható forrásművet használt, mert Jan Łasicki (1534–1599) a szemtanú hitelességével írta le az eseményeket egy évvel később Frankfurtban megjelent *Clades Dantiscanorum anno MDLXXVII 17. Aprilis...* c. munkájában. Eckhardt Sándor már összevetette Szepsi Csombor és Łasicki szövegét, s rámutatott szerzőnk átalakításaira is. Mielőtt e tudatos ferdítések magyarázatát adnánk, megjegyezzük, hogy Łasicki munkáját Szepsi Csombor valószínűleg nem az 1578-as első kiadásban használta, mert az teljes egészében le van nyomtatva a Guagnini-féle *Rerum Polonicarum tomi tres...* I. kötetében is (186–221). Csombor Márton két helyen változtat a Łasicki leírta tényeken. Łasickinél – és ugyanígy a valóságban is – Báthori seregeinek Jan Zborowski (?–1603) volt a vezére, nem pedig „az nemzeti Bornemissza János”, mint szerzőnk állítja. Miért éppen ez a bizonyos Bornemissza kerül Zborowski helyébe? Egyrészt azért, mert Szepsi Csombor feltehetőleg tud arról, hogy Báthorinak valóban volt egy Bornemissza János nevű vitéz katonája. Még a király kíséretében került Lengyelországba, s hamarosan a magyar lovasság fővezére lett, különösen kitűnt az oroszok elleni hadjáratban, pl. Połock ostrománál. Később – birtokadományokat kapva szolgálataiért – visszatért Erdélybe, ahol Báthori Zsigmond több főúrral együtt kivégeztette. Bornemissza azonban Gdańsk ostrománál nem játszott aktív szerepet, csupán tagja volt annak a küldöttségnek, melyet a csata után a király a városba menesztett. Azon túl, hogy Szepsi Csombor Bornemissza állítólagos vezérségével a csatában egyébként valóban derekasan harcoló negyven magyar („Hussarorum nomen habent”) szerepét akarja kidomborítani – ezt célozza másik átalakítása is – még egy meggondolásból szerepelteti éppen Bornemisszát. A függetlenségi háborúját megindító Bethlen Gábor oldalán ugyanis épp az *Europica varietas* írásakor, 1619-ben jut fontos szerephez egy másik Bornemissza János: a fejedelem kapitánya, később tanácsosa, majd felső-magyarországi

főkapitány, Bethlen hadjáratainak és diplomáciai manővereinek egyik nagy tekintélyű vezetője. Nem vitás, hogy Szepsi Csombor konkrétan hozzá intézi a másik Bornemissza hősi „tetteinek” elbeszélését, hiszen olyan – családtörténeti adatokkal egyébként nem igazolható – vélemény is van, hogy Bethlen Bornemisszája fia lehetett Báthori katonájának. Az útleírás tehát ezen a ponton is világos politikai célzatosságú: Bethlen függetlenségi háborújának egyik főszereplője mögé fest – tudatosan rafinált hamisítással – impozáns történeti háttérrel. S rá kell még mutatnunk egy mélyebb értelmű párhuzamra: Báthori és Bethlen korának, illetve alakjának kimondatlanul is érzékelhető összekapcsolására. Minden magyar nemzeti abszolutista gondolat örök vezércsillaga Mátyás király volt, Bethlent is minduntalan összemérik vele prédikátor ideológusai. De már a Mátyás–Bethlen analógiának hangot adó Háportoni Forró Pál nevezetes ajánlólevelében feltűnik, hogy Bethlen – vallási politikájában pl. – „a boldog emlékeztű István királynak” is követte példáját. Háportoni Forró azt sem felejtje el megjegyezni, hogy Bethlen Farkas, a fejedelem apja – akinek emlékezete „az embereknek elméjében még most is halhatatlanul él, és égő szövétnek gyanánt fényesedik” – Báthori Istvánnak már Erdélyben hű embere volt, követte őt Lengyelországba is, s a király előtt „főkapitányságának hivataljában serényen és híven való magaviseléséért felette kedves és tekintetes volt”. Keserői Dayka János – Bethlen udvari papja, majd erdélyi kálvinista püspök – a fejedelem nemzetségéről, jelleméről és tetteiről írott latin nyelvű iratában – az idézett helyen – Bethlen Farkasnak egyenesen Gdańsk alatti vitézségét emeli ki: „...Erdélyből Lengyelországba utazott; s mivel kevésbé utóbb Danzigot ostromolták lázadásáért, az udvari katonaság kapitányságát a legteljesebb dicsőséggel töltötte be. Nem kétséges, hogy még most is lehetne találni Lengyelországban élő tanúkat, akik a moszkvai hadjáratban, s a lázadókkal szemben az ő egyedülálló

vitézségét és kiválóságát láthatták. Ezért István király várral és nagyszerű javakkal ajándékozta meg...” Szepsi Csombor hasonlóképpen tanúkra hivatkozik: „Nem ítélem, hogy kedvetlen volna az história, azért minden alkalmatosságával... megírom, főképpen, hogy azok közül, kik ott voltak az hadban, még mostan is sokan élnek országunkban és külön-külön okait beszélnek annak az danczkai zendülésnek.” Csombor Márton ugyan Bethlen Farkas nevét nem írja le, bár bizonyosan ismerte, a még élő tanúk azonban róla is kell, hogy tudjanak, így a história felidézése – a Bethlen Gábor hadvezérével kapcsolatos nyílt irányzatosság mellett – egyben a fejedelem apjának hírnevét is öregbítheti. Ugyanígy tesz majd Alvenci Péter, Bethlen udvari papja, amikor még a fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának őseit is a Báthoriaktól eredezteti. A sokszor csak sóhajos nemzeti illúziókba öltöztetett, mondhatnánk konvencionális Mátyás-hagyomány mellett Báthori István ébresztése a XVII. század elején: időben közeli, megfogható, követhető, konkrét történeti példa. A nem királyi házból származott Bethlen családja Báthorinak köszönhette felemelkedését. A fejedelem tehát – aki majd néhány év múltán „nála szokatlan hirtelenséggel rögtön igent mond”, amikor számára, mint egykor Báthorinak, a lengyel koronát felajánlják – Báthori sikeres erőfeszítéseinek tükrében egyrészt csupán tehetségével felemelkedett apjának saját fejedelemsége igazolásához is hatásos érvként felhasználható dicsőségét szemlélhette. A központi hatalmat szilárdító István király nagy eredményeket termő uralkodásának tanulságait ugyanakkor a nemzeti monarchia megteremtésén fáradozó Bethlen politikai koncepciója történeti megalapozásakor lehetett gyümölcsöztetni. Szepsi Csombor Báthori centralizációra törő országlásának egyik legfontosabb korai eseményét: Gdańsk városának meghódoltatását ragadta ki. Nagyon érdekes, hogy az uralkodni kezdő Báthorinak a német segítségre támaszkodó Gdańsk ellen vívott háborújához hasonlóan Bethlen Gábor Habsburg-ellenes függetlenségi harca is gazdag felső-magyarországi polgárváros: Kassa meghódoltatásával kezdődik 1619 szeptemberében. Az Europica varietas kéziratát szövegezve Szepsi Csombor azonban már ekkor jóval túlhaladhatta a lengyel fejezetet, így Gdańsk elfoglalásának históriáját – hacsak nem későbbi betét! – erőltetett aktualizálás lenne Bethlen csapatainak

kassai bevonulásával is kapcsolatba hozni. Az azonban kétségtelen, hogy a lengyelországi események részletes felidézésével Szepsi Csombor műve jó szolgálatot tett a Bethlen számára oly fontos Báthori-hagyomány ébrentartásáért, s hogy éppen Gdańsk bevételének példás históriájával sugallhatta leghatásosabban az erőskező, független nemzeti királyság követendő eszményét.

Utolsónak a különféle természetű – valószínűleg lengyelországi – olvasmányokból szerzett szétszórt betétek mintáit vesszük röviden szemügyre. Tarnówi élményeiről szólva – a város határán látott aranykeresés kapcsán – Szepsi Csombor Girolamo Cardano, a nagy XVI. századi olasz természettudós egyik munkájára hivatkozik. Mivel sűrűn citálja őt Simoni Pál disszertációja is, valószínűnek látszik, hogy Csombor Márton utalása gdański tanulásával összefüggő későbbi tudós beszúrás. A 'De subtilitate libri XXI.' c. Cardano-művet pl. – aminek V. könyvében lelünk hasonló tudnivalókra – megtaláljuk a gdański gimnázium Bonifacio-adományozta könyveinek katalógusában is. Cardano esetében persze leginkább számolnunk kell azzal, hogy esetleg egyszerűen a gimnáziumi előadások tananyagáról van szó. Valamilyen forrásmunkából – vagy csak hallomásból? – tud Szepsi Csombor a tarnówi „híres-neves monumentum kö”-ről, Jan Tarnowski és fia Giovanni Mario Padovano által készített síremlékéről is. Véleményünk szerint – az előadottak természetéből (adatszerűség, történeti, tudományos vagy mesés jelleg stb.) következtethetően – bizonyára használt még forrásokat a következő esetekben: a Beszkidek jellemzése (bár ehhez egy térkép is elég); a gdański vizek és hasznaik, a város közigazgatási rendjének elősorolása; az ispotályokról szóló tudósítás (v. ö. „azmint tudomásomra jött”); a népszokások, a lopás büntetésének feljegyzése; az elblági angol posztókereskedők kiváltságainak ismertetése (v. ö. „Alkalmatosságát ez privilégiumnak így értettem...”); a Krakkóról mondott proverbium. Valamennyi itt felsorolt téma előadásában kétségtelenül ott bujkál a személyes tapasztalat vagy hallomásos értesülés, ennek ellenére úgy véljük: az Europica varietas ezeken a helyeken még felderítésre váró forrásokra is épül.

*

A lengyel fejezet forrásproblémáinak vizsgálata, ha az eddigi eredményeket szoros összefüggésben szemléljük a lengyelországi, mindenekelőtt a gdański „lakozás” egyéb tanulságaival, nagyon fontos következtetés levonására nyújt lehetőséget. A nyers diárium, az útleírás alapvető szövegrétege, már az utazás megkezdésének pillanatában alakult, s az „Óceánium mellett” is bővült tovább, ha nem is napról napra vezetett dátumos rendszerességgel. Gdańskba – mint jeleztük – Szepsi Csombor már egy nagy nyugat-európai körutazás tervével igyekezett, s terve – személyes és tudós hatásoktól táplálva – itt tovább tudatosodott. Eredendő kíváncsisága és a gimnáziumi tanulmányok földrajzi-történeti művek megismerésére ösztönözték, s egészen biztos, hogy még Gdańskban – a gimnázium kitűnő könyvtárában – kezdte jegyzetelni azokat. A kötelező iskolai feladatok mellett – mindenekelőtt földrajzi tanulmányai hatására – először bizonyára a meglátogatandó országok természeti viszonyai iránt érdeklődött, csupán praktikus szempontból. Majd amikor a Lengyelország, Mazuria, a porosz tartomány és főleg Gdańsk múltjára s mindennapjaira vonatkozó tudós művek tanulmányozásába kezdett, akkor korábbi passziói egy csapásra konkrét, tudatos célkitűzéssé rendeződtek, s ez nem lehetett más, mint az, hogy utazásainak élményeiből – az összegyűjtött földrajzi-történeti anyag felhasználásával – majdan tudós könyvet fog kiadni. Az írói szándék gondolata tehát már a gdański tanulás idején felmerült Szepsi Csomborban, s egy konkrét mű tervében öltött testet. Nem tudjuk megállapítani, hogy az útleírás harmadik szövegrétegének pontosan milyen elemei épülnek gdański jegyzetekből, az azonban bizonyos, hogy feltétlenül vannak ilyen passzusok. A szegény diák sok könyvet nem vásárolhatott külföldön, amit vett, annak nagy részét is Gdańskban szerezhette be, mert

mielőtt eltávozott onnan, csomagot küldött Krakkóba, hogy a körutazás befejeztével csak a magyar határhoz közel vegye azt magához. A bemutatott forrásmunkák mindegyike semmiképpen nem rejtezhetett e portékák között, de ha esetleg mind ott volt is, ez sem változtat azon a tényen, hogy azok gdański eredetűek. Könyveket persze elvileg máshol is vehetett, nem valószínű azonban, hogy azokat átcipelte volna Európán, hiszen egyedül és gyalog utazott – elég volt a legnélkülözhetetlenebbeket: fegyverét, ruháit, albumát (ebbe írhatta a naplót), írószerszámaikat stb. hordoznia. Talán nem is egészen költői túlzás, hogy Rotterdamban így jellemzi magát: „Portékámat letévé (mely semmi nem volt egyéb egy ingnél és egy imádságos könyvecskénél) kimentem szemlélni az várost.” Mivel az is kizárt, hogy mintái már csak Magyarországon, visszatérése után kerülhettek kezébe, így műveltségének, terveinek termékeny forrásvidéke elsősorban kétségtelenül Gdańsk, a lengyel föld – Szepsi Csombor itt lett magyar író.